

Anadolu Muhasebe Kayıt Kültürünün Doğuşu - 1350-1500 - (*)

Prof. Dr. Fatih Coşkun Ertay
Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Yard. Doç. Dr. Halil İbrahim Alpaslan
Marmara Üniversitesi

Yücel Akdemir -SMMM
İst. SMMM Odası

Ö z e t

Merdiven yöntemi Abbasilerde (750-1258) doğmuş, İlhanlılarda (1256-1353) gelişmiş, Osmanlılarda (1299-1922) mükemmelleşmiş bir devlet muhasebesi yöntemidir. Orta doğuda 770-1879 tarihleri arasında, 1100 yıl boyunca kullanılmıştır. 1879, Osmanlıların merdiven yöntemini bırakarak çift yanlı kayıt yöntemine geçtikleri yıldır. Anadolu muhasebe kayıt kültürünün, merdiven yöntemi çerçevesinde doğmuş ve gelişmiş olduğunu belirtmek gerekmektedir.

XIII. yılın sonlarında ve XIV. yüzyılın başlarında önce Selçuklular (1092-1308) ve sonra da Osmanlılar (1299-1922), bir Moğol devleti olarak bugünkü İran'da hüküm süren İlhanlılara (1256-1353) vergi ödemişlerdir. Bu ilişkiler sırasında bu iki Türk devleti Anadolu'da mali yönetimlerini ve devlet muhasebesi sistemini İlhanlılardan almışlardır. Bu etkileşimde İlhanlıların Anadolu'da görevlendirdikleri İranlı yöneticilerin de payı vardır. Bu etkileşim dolayısı ile mali yönetim ve devlet muhasebe düzeni Fars kültürü çerçevesinde Anadolu'ya gelmiştir.

(*) *Bu bildiri, 25 - 27 Haziran 2016 tarihlerinde Pescara'da (İtalya) yapılan 14. Dünya Muhasebe Tariçileri Kongresi'nde İngilizce olarak sunulmuştur.*

1350- 1450 Yılları arasında Osmanlı devletinde mali yönetimin oluşumunun tamamlandığı ve merdiven yöntemi uygulamalarının başladığı anlaşılmaktadır. Ama bu dönemden bugünlere belge gelememiştir. Devlet muhasebesi ile ilgili ilk arşiv kaynakları İstanbul'un fethinden sonraya aittir. Bu nedenle başvuru yapılabilen 1450'li yıllara ait yasalar ve belgelerin düzeni, merdiven yönteminin kullanımının önceki dönemde başladığını ortaya koymaktadır.

XV. Yüzyılın ikinci yarısındaki devlet muhasebesi belgeleri, Anadolu muhasebe kayıt kültürünün kendisini kabul ettirme sürecinin, sözü edilen yüzyılın sonlarına ve XVI. yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini göstermektedir. Ve XVI. yüzyıla ait devlet muhasebesine ait belgelerden, değişen ve gelişen ihtiyaçlara göre Anadolu muhasebe kayıt kültürünün simgesi olan merdiven yönteminin, olgunlaşma ve mükemmelleşme evresine ulaştığı anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Merdiven yöntemi, devlet muhasebesi, Osmanlı devleti

Jel Kodu: M41, N15

Establishment Period of the Anatolian Accounting Culture

(1350-1500 AD)

Abstract

Anatolian accounting culture was born and developed within the framework of this method. At the end of the 13th century and beginning of 14th century, first the Seljuk Empire (1092-1308) then the Ottomans (1299-1922) paid tributes to the Ilkhanate. These two Turkish States got their fiscal practices and state accounting practices from the Ilkhanate during that period. Based on this interaction, fiscal management and state accounting practices were developed in Anatolia within the framework of the Persian culture. The Ottoman Empire completed the nativity of fiscal management and practices of the *Merdiban* method between the years of 1350 and 1450. However, the first archival sources related with state accountancy begin with the conquest of Istanbul in the year 1453. This paper analyses documents and codes of laws in order to show the usage of the *merdiban* method before the 1450s in Anatolia. Documents belonging to 15th century indicate that the establishment

and recognition period of the *Merdiban* method was through the beginning of the 16th century. Thus, this method saw its maturation and perfection phases in the 16th century.

Key words: Merdiban (stairs) method, state accountancy, Ottoman Empire, Ilkhanate State.

Jel Classification: M41, N15

1. Giriş

Anadolu muhasebe kayıt kùltürü, Abbasilerde (750 – 1258) doğan, İlhanlılarda (1256 – 1353) gelişen ve onlardan Anadolu’da önce Selçuklulara (1092-1308), sonra Osmanlılara (1299- 1922) geçen bir kùltürdür. Osmanlılar bu kùltürü beş yüz yıl boyunca geliştirmişler ve Anadolu muhasebe kayıt kùltürü haline getirmişlerdir. Vakıfalar gibi kurumlarda da kullanılmıştır, ama özü itibarı ile bir devlet muhasebe kùltürüdür. Merdiven yöntemi denilen bir muhasebe yöntemi çerçevesinde gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda, çift yanlı kayıt yöntemine geçilene kadar (1879) kullanılmıştır. Yani merdiven yöntemi Ortadoğu’da 750’li yıllardan 1879’a kadar, yaklaşık 1100 yıl boyunca kullanılan bir yöntemdir. Ana tutarın başa yazılıp, bu ana tutarı oluşturan tutarların alt alta merdiven basamağı gibi sıralanmasından dolayı merdiven yöntemi adını almıştır.

İlhanlı devleti bugùnkü İran’da kurulmuş bir Moğol devletidir. Devletin kurucusu Hulagu Han, Cengiz Han’ın torunudur. Bugùnkü Bağdat’a 1258 yılında girip, Abbasi devletine son verince, oradaki aydın kişileri, Abbasi devletinin teknik düzeydeki yöneticilerini yanına alıp, Tebriz’e gelmiş ve devletin mali yönetimini bu Arap kùltürünü temsil edenler ile Fars kùltürünü temsil edenlerden yararlanarak kurmuştur.

Merdiven yöntemini tanıtıcı dört muhasebe öğreti kitabı 1309- 1363 yılları arasında İlhanlılar zamanında yazılmıştır. Bu dört muhasebe öğreti

kitabı Ortadoğu'nun en eski tarihli muhasebe öğreti kitaplarıdır. Kitapların adları aşağıdadır (Güvemli, 1995).

a. *Saadetname* : 1309,

b. *Kanun-ı Saadet* – 1336-37,

c. *Cami'ül Hesap* - 1340,

d. *Risale-i Felekiyye* -1340- 1363.

Bu dört kitabın her birinde merdiven yöntemi, bir öncekinden biraz daha fazla geliştirilerek anlatılmaktadır. Ve en önemlisi 1100 yıl boyunca bu topraklarda kullanılmış olan merdiven yöntemini tanıtan başka bir kitap yoktur. Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu bu yöntemden beş yüz yıl boyunca yararlanmışır. Ama yöntemi tanıtıcı bir kitap yazılmamıştır.

Belirtilmesi gereken bir başka husus, Osmanlı İmparatorluğu'nda yöntemin, değişen ihtiyaçlara göre geliştirilerek kullanılmış olmasıdır. Osmanlı'dan bugünlere bu yöntemle tutulmuş milyonlarca belge ve muhasebe defteri kalmıştır. Yani Osmanlı'da yöntem uygulama belgelerinden izlenebilmektedir.

Bir Moğol devleti olan İlhanlıların (1256-1353) Anadolu ile ilgilendikleri ve Anadolu'da önce Selçuklulardan ve sonra da Osmanlılardan vergi aldıkları da bilinmektedir.

Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmişler ve birçok beylik ve iki büyük devlet kurmuşlardır. Anadolu'ya gelişlerinin belirgin tarihi Malazgirt savaşıdır (1071) (Gürün, 1981). Bu savaş sonrası Türklerin Anadolu'ya gelmesi akını başlamıştır. Türkler Anadolu'ya girişlerinde Bizanslılar ile savaşmışlardır. Orta Asya'dan gelirken İslamiyet'i kabul ettiklerinden Araplar ve İranlılar (Fars) savaşmamışlar ve onların kültürleri ile, yani Arap

ve Fars kültürü ile entegre olmaya çalışmışlardır. Bu nokta, Türk tarihinin ilginç bir dönemidir. Çünkü Türkler, Orta Asya'daki hukuk, kayıt ve yazı kültürlerini bırakmışlar ve Arapça ve Farsça öğrenerek, onların kültürleri ile bütünleşmişlerdir. Doğaldır ki, bu entegrasyonda İslamiyet büyük rol oynamıştır. İslam dininin hukuk düzeni (şeriat) ve yazısını benimsemişlerdir. Mali düzen ile devlet muhasebesi (kayıt düzeni) ise, bölgeye o dönemde egemen olan Fars kültüründen alınmıştır. Çünkü, Fars kültürünü temsil eden İlhanlı devletidir. Ve onlar da bu düzeni, yukarda belirtildiği üzere, Araplardan (Abbasiler) almışlardır. Ama bu entegrasyon kolay olmamış ve üç yüz yıl gibi uzun bir zamana yayılmıştır.

Tarih boyunca Türkler, kendi geliştirdikleri kültürü bırakıp, bir başka kültürle entegrasyona gitmeyi iki kez yaşamıştır. Birinci entegrasyon, bu bildirinin konusunu oluşturan Arap ve Fars kültürlerinin etkisi ile Anadolu kayıt kültürünü yaratmalarıdır. İkincisi de XIX. Yüz ortalarına doğru Tanzimat Fermanı (1839) (Osmanlı yenileşme süreci) ile başlayan batılılaşma sürecinde yaşanmıştır. XIX. Yüzyılın ortalarında devlet örgütlenmesi, idari ve mali düzen batı Avrupa (daha çok Fransa) lkelerinden alınmıştır. 1839'da da, 1071'de olduğu gibi sert bir dönüş yaşanmıştır. Tanzimat ile başlayan batılılaşma hareketi Cumhuriyet (1923) ile hızlanmış ve bugünlere kadar gelmiştir. Bu iki kültürel dönüşüm Türk toplumunun yapısal özelliğinden ileri gelse gerektir.

Bu bildiride önce Abbasiler'den söz edilecek ve merdiven yönteminin doğuşu üzerinde durulacak, sonra İlhanlılarda bu yöntemin gelişimi incelenecek ve daha sonrada Anadolu kayıt kültürünün Fars kültürlerinden yararlanılarak oluşumu üzerinde durulacaktır.

2. Abbasi Devletinde Mali Yönetim ve Devlet Muhasebesi

Abbasi devleti (750- 1258) bir Arap devletidir. Emevilerden sonra Müslüman Arapların kurdukları ikinci devlettir. Bugünkü Mezapotamya'da Fırat havzasında, Bağdat ve çevresinde egemen olmuştur. 1258 Yılında İlhanlılar tarafından egemenliklerine son verilmiştir. Abbasi devletinin özelliği, gelişmiş bir mali düzene sahip olmasıdır (Elitaş, Aydemir, & Erkan, 2008).

Abbasilerde devletin genel yönetim merkezinde *Divan* denilen ve Osmanlılar tarafından da kullanılan bakanlar kurulu vardır. Merkezi yönetimdeki bu divana bağlı alt divanlar bulunmaktadır. Bunlardan mali işlerle uğraşan alt divana *Divan-ül Harac* denilmektedir. Bu alt divanda *katipler* çalışmaktadır. Bunlar, devlet gelir ve giderlerini kayıt eden muhasebecilerdir. Osmanlıda da muhasebeciye uzun süre *katip* denilmiştir. Abbasilerde devletin gelir ve giderleri İslamiyet kurallarına göre oluşmuştur. İlhanlılarda ve Osmanlılarda da geçerli olan bu gelir ve giderler hakkında kısa bilgi vermek uygun olacaktır.

Devlet muhasebesinde kayıt konuları oluşturan devlet gelirleri şunlardır (Güvemli, Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, 1998):

Harac: Abbasilerde tarımdan alınan bir vergidir. Ama Osmanlı'da fethedilen yerlerin merkezi yönetime bağlanmasından sonra o bölgeden alınan verginin adı olarak kullanılmıştır.

Cizye: Müslüman olmayan halklardan, onların askere alınmaması ve onların korunmaları karşılığında alınan bir vergidir. İslamiyet kurallarına göre yönetilen devletlerde XIX. yüzyılın ortalarına kadar alınmıştır. Osmanlı'nın önemli bir geliridir.

Öşür: Tarımsa üründen %10 olarak alınan bir vergidir. Osmanlı'da *aşar* adı ile anılır ve sözcük anlamı onda bir demektir.

Bu üç ana vergiye ek olarak, savaşlarda elde edilen varlıklar vardır. Buna *ganimet denir*. Bunların yanında *mükus* denilen gümrük vergileri vardır. Bir de devletin mali sıkışıklık zamanında halktan topladığı vergiler vardır. Bu vergilere *müsadere* denilir. Bu sözcük Osmanlıda, haksız gelir elde eden devlet adamlarının varlıklarına el koymak anlamında kullanılmıştır.

Abbasi devletinin gider çeşitleri günümüze kadar gelememiştir. Ancak asker ücretleri, her kademedeki sivil yöneticilerin ve görevlilerin ücretleri ile din adamlarına verilen ücretlerin var olduğu bilinmektedir.

Abbasilerden kalan muhasebe bilgileri arasında devlet muhasebesinde yararlanılan muhasebe defterlerinin adları önem taşımaktadır. Çünkü bu defter adları İlhanlılarda da kullanılmıştır. Sözü edilen defterler aşağıdaki gibidir.

a. Kanun-ı Harac: Yukarda sözü edilen, *haraç* adı altında toplanan vergilerin kaydedildiği defterdir. Ancak bu defterin bir başka özelliği daha vardır, o da vergi toplama kurallarının yazıldığı defter olmasıdır. Kanun, yasa demektir. Ve yasaya göre toplanacak vergilerin özellikleri, yani kimden, hangi vergi ne kadar alınacağı bu yasa niteliğindeki defterde sıralanmıştır. Bu defter, İlhanlılarda *Kanun-ı memleket* adı ile anılır.

b. Defter-i tevcihat: Devletin yıllık gelir ve giderlerinin kayıt edildiği bir defterdir. İlhanlılarda da vardır. Ama özel hesapların izlenmesi amacı ile kullanılmıştır.

c. Defter – i tahvilat: Devletin merkezi ile vilayetler arasında gönderilen paraların kayıt edildiği defterdir. Bu defter, aynı işlevi yerine getirmek üzere İlhanlılarda da vardır.

d. Defter-i Avarec: Ödemelerin kayıt edildiği defter. Ödemeler ile

ilgili kasa defteri niteliğindedir. İlhanlılarda bu defter, büyük defter hesabı niteliğinde yardımcı defter olarak kullanılmaktadır.

e. *Rec'a*: Askerlerin adlarının ve ücretlerinin kayıt edildiği defterdir. Ücret bordrosu gibidir. Ölen ya da ayrılan askerlerin ücretleri üzerinde fazla hile yapıldığından, Orta Doğu'da her zaman asker ücretlerinin kayıtları önem kazanmış ve ayrı izlenmiştir. Özellikle Osmanlı'da denetimin sıklaştırıldığı gözlenmektedir.

f. *Yevmiye defter*: Günlük defter demektir. Günlük nakit hareketleri yazılır. Bugün Türkiye'de günlük defter için bu söz kullanılır. İlhanlılar günlük deftere Farsça *ruznamçe* demişlerdir.

Abbasilerin muhasebe defterleri ile ilgili açıklamaları tamamlamadan önce, defter sözcüğü üzerinde durulması uygun olacaktır. Defter Yunanca bir sözcüktür. Önce Araplar kullanmışlar; sonra İranlılara geçmiş, onlardan da Türkler almışlardır. Bugün de bölgede kullanılan bir sözcüktür.

Abbasilerin muhasebe kayıtları bugünlere kadar gelememiştir. Alman kaynaklarından edinilen bilgi ve belgelere göre 770'li yıllarda ilk kayıtlar yapıldığı anlaşılmaktadır (Kremer, 1876).

Merdiven yönteminin doğuş sürecinde ilksel şekli olarak kabul edilen, Abbasi Devletinin 775-786 yıllarına ait gelirleri ile ilgili kayıtlar aşağıdaki gibidir. Bu kayıtların orijinaline Ek 1'de, tercümesine de Ek 2'de yer verilmiştir.

Ek 1ve 2''de yer alan bu kayıt şekli merdiven yönteminin ilksel şeklidir. Başa tutarın aslı yazılmakta ve aşağıya doğru, bu tutarı oluşturan ayrıntılar sıralanmaktadır.

Para birimi *dinardır*. Ve 22 *Dirhem* bir *Dinar*'dır. Gelirler mal olarak ve para olarak toplanmaktadır. Baş tarafta mal ve nakit gelirleri ayrı ayrı

gösterilmekte ve malların türlerine yer verilmektedir. Bu ilksel kayıt şekli, İlhanelilerde ve Osmanlılarda, değişen ihtiyaçlara göre geliştirilecektir, ama yöntemin kayıt esası değişmeyecektir, Zamanla mal olarak, miktara dayalı kayıtlar yerini, tutar şeklindeki kayıtlara bırakmıştır. Bu gelişme İlhanelilerde olmuştur (Güvemli & Güvemli, The Birth and Development of an Accounting Method in the Middle East (Merdiban Method), 2007).

3. İlhanelilerde Merdiven Yönteminin Uygulanması ve Gelişmesi

30. İlhanelilerde Devlet Muhasebesinin Gelişme Ortamı

İlhaneli Devleti, Orta Asya'da Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, bugünkü İran'da varlığını devam ettiren bir Moğol Devleti'dir. Kuzeyde Ermenistan'a, güneyde Arap yarımadasına; Doğuda Hazar Denizi'nin doğusuna ve batıda Anadolu'nun batısına kadar uzanan coğrafyada egemenliğini yüz yıl kadar sürdürmüştür. Devlet merkezi, bugünkü İran'da aynı adla anılan Tebriz'dir. Egemen olunan toprakları eyaletlere (Province) bölerek yönetmişlerdir. Devletin merkezi yönetim organizasyonu, Abbasilerden alınan *Divan* şeklindedir. Bu bakanlar kuruludur. Bu kurulda *Defterdar-ı Memalik* (varlıkları yöneten kişi) adı ile maliye bakanı yer almaktadır. Defterdar, defterlere bakan, onları koruyan kişi demektir. Bu sözcük Türkiye'de bugün merkezi mali yönetimin vilayetlerdeki temsilcisi olarak kullanılmaktadır (Uzunçarşılı, 1988).

İlhanelilerde merkezi mali yönetimde, Divan kararları ile yapılan işleri (mali işler) denetleyen *İşraf-ı Memalik*, hazinenin yönetimi ile görevli *Nazır-ı Memalik*, Divan kararlarını yazarak duyuran *Uluğ Bitikçi-i Memalik* gibi unvanları taşıyan yöneticilerin varlığı dikkati çekmektedir.

İlhanelilerde devlet muhasebesini yürüten merkezi örgüte paralel eyaletlerde de örgütlenmeler olduğunu belirtmek uygun olacaktır.

İlhanlılarda 1309-1363 yılları arasında merdiven yöntemini tanıtan dört öğreti kitabının bugünlere kadar geldiğine yukarıda değinilmişti. Bu kitaplardan en gelişmiş ve sonuncusu olan, *Risale-i Felekiyye – Kitab-us Siyakat* adını taşıyan kitap üzerinde durulacaktır.

31. Risale-i Felekiyye’de Yeralan Konular, Muhasebe Defterleri ve Kayıt Düzeni

a. Risale-i Felekiyye’nin içeriği

Risale-i Felekiyye adını taşıyan 1340- 1363 yılları arasında yazıldığı anlaşılan muhasebe öğreti kitabı, çok yönlü bilgileri içerir. İlhanlıların egemen olduğu toprakları, gelir türlerini, gider türlerini, devlet muhasebe yöntemini, Ortadoğu’daki kayıt düzenini, iktisadi yapıyı ortaya koyar. Muhasebe tarihi açısından önemi, merdiven yöntemini tanıtıcı eser olmasıdır. Kayıt kültürünü oluşturan defter sistemini ve yıllık gelir – gider hesabına doğru giden kayıt düzenini ortaya koyar. Kısaca, *Risale-i Felekiyye* XIV. yüzyılda Ortadoğu’nun muhasebe kayıt kültürünün simgesi durumundadır (Güvemli & Toraman, *Risale-i Felekiyye Kitab-us Siyakat*, 2013).

Kitabın düzeni dikkat çekicidir. Ve XIV. yüzyılda kayıt kültürünün simgesi niteliğindedir. Kitabın içeriği, birisi giriş başlığını taşımakta ve sonrası sekiz bölüm halinde sıralanmaktadır.

1. Bölüm: Kesirli sayılar ve tam sayılar. Burada birden ona kadar sayılar sıralanmakta ve kesirler üzerinde durulmaktadır.

2. Bölüm: Sayma ve ölçme birimleri açıklanmaktadır.

Bunlar para ve miktar birimleridir.

3. Bölüm :Hind kaideleri adı altında, birler, onlar, yüzler, binlerin nasıl yazıldıkları anlatılmaktadır. Bu bölüm doğu rakam kültürünün öncü niteliğini ortaya koyması açısından önemlidir.

4. Bölüm: Defter kaide ve işaretleri adını taşımaktadır. Tarih konulması, kontrol edilme işareti – *caize* – nin konulması, maddeleri birbirinden ayırmak

için çizgi çizilmesi – *madde-* , toplamayı ifade eden *cem – tekmil* deyimlerinin açıklanması yer almaktadır.

5. Bölüm: *Haşv* (doldurma) ve *bariz* (belirleme) başlığı altında, muhasebe kayıtlarının sayfaya yerleştirilmesi esasları anlatılmaktadır. Sayfaya sonradan kayıt yapılmaması ya da kaydın değiştirilmesinin önlenmesi için alınan önlemlerdir.

6. Bölüm: Kaideler başlığını taşımaktadır.

Alt alta sıralanan tutarlar arasındaki ilişkileri belirtmek için kayıtlarda kullanılan *minha* (ondan), *minzalike* (bundan) bağcıkları; tutarlara yapılan ekleme – *izafet* – deyimi; çıkarma işleminden sonra kalan, artan anlamındaki *-baki-* deyimi açıklanmakta ve bir de muhasebe düzenine adını veren *merdiban-ı paye* (merdiven basamağı) deyimi üzerinde durulmakta ve tutarların alt alta merdiven basamağı gibi sıralanmasından dolayı bu adın verildiği belirtilmektedir.

7. Bölüm: *Muamere* başlığını taşımaktadır.

Ve mali işleri yürüten kişilerin unvanlarına yer verilmektedir. Örneğin, vergi toplamak ile görevli kişi – *amil-* ,kaydı yapan muhasebeciler – *katip-* gibi. Bir de belge düzeni belirtilmektedir. Örneğin bir hesaplaşma belgesinin – *ibraname* – nasıl düzenleneceği, hangi bilgileri içereceği açıklanmaktadır.

8. Bölüm: Devlet muhasebesinde kullanılan defterlerin tanıtıldığı bölümdür. Defterler şunlardır:

Ruznamçe : Günlük defter.

Evaece : Büyük defter hesabı niteliğinde yardımcı defterler.

Tevcihat defteri: Özel hesapların – örneğin belirli bir departmanın ücretleri, izlenmesi gereken bir gelirin nerede kullanıldığının belirlenmesi gibi –izlendiği defterdir.

Tahvilat defteri :Merkezden eyaletlere gönderilen paraların izlendiği

defterdir.

Müfredat defteri: Eyaletlerin ayrı ayrı yıllık gelir ve giderlerinin kayıt edildiği defterdir.

Cami-ül hesap defteri: Hesapların toplandığı defter demektir. Ancak içeriğine bakıldığında eyaletler itibarı ile yıllık gelir hesaplarının toplandığı görülmektedir.

Kanun-ı memleket defteri: Vergi usul yasası niteliğindedir. Hangi gelir yerinden hangi verginin ne ölçülerde alınacağını açıklar. Böylece vergi gelirlerini toplayanın – *amil-* uyması gereken usul ve kurallar ortaya konulmuş olur.

Risale-i Felekiyye'nin 8. Bölümünün sonuna ilginç bir ekleme yapılmıştır. Bu ekleme uzlanım muhasebeleri ile ilgilidir. Uzlanım muhasebeleri yedi konuda örnekler ile tanıtılmıştır. *Ahır muhasebesi, İnşaat muhasebesi, Çeltik muhasebesi, Ambar muhasebesi, Daphpane muhasebesi, Koyun sürüsü muhasebesi, Hazine muhasebesi.*

Yukarda içeriği hakkında bilgi verilen Risale-i Felekiyye – Kitab-us Siyakat ile ilgili değerlendirme aşağıda yapılmıştır.

- Kitabın bir adı da *Kitab-us siyakat*'tır. Siyakat, Ortadoğu'da muhasebede ve devletin gizli yazışmalarında kullanılan bir yazı türüdür. Arapça, Farsça ve Osmanlıca siyakat vardır. Arap harflerinin noktasız yazılmasıdır. Osmanlı merdiven yöntemini kullanırken siyakat yazısından yararlanmışlardır. Siyakat, sadece yazıda değil, rakamlarda da kullanılır. Muhasebede siyakat yazısından yararlanılmasının iki nedeni olsa gerektir. İlk neden az yere çok kayıt yapılabilmesini temin etmesidir. Çünkü Arap harflerinde bir harfin üzerinde ya da altında noktalama işareti bulunur ve farklı anlama gelir. Sıkışık yazıda bir noktanın, üstteki harfin altında mı, yoksa alttaki harfin üzerinde mi olduğu anlaşılabilir. Siyakat yazısı noktasız olduğu için bu sakıncayı önler. Ayrıca devlet muhasebesinin sır olma ihtimali

de vardır. Rakamlar siyakat yazı ile yazılırsa hem okunmaz ve hem de değiştirilmesi güç olur.

- Risale-i Felekiyye, XIV. yüzyılda Ortadoğu'da devlet muhasebesi kültürünü tanıtan önemli bir kaynaktır. Siyakat yazısı ile yazılmıştır.

- Kitabın düzeni, çağın bilimsel eser yazma özelliğini, konuları bölümlere ayırma becerisini, her bölümün kendi içindeki tasnifi ve konuların açıklıkla ele alınışını göstermesi bakımından önemlidir.

- Merdiven yönteminin özelliklerinin sıralanması, defter sisteminin örnekler ile anlatılması, kayıt ilke ve kurallarına yer verilmesi açısından muhasebe tarihinde öncü niteliği taşıyan eserler arasındadır. Zamanın önemli uzlanım muhasebelerine yer verilmesi kitabın önemini farklı bir boyuta taşımaktadır.

- Risale-i Felekiyye'nin mükemmelliği, hem uygulamayı anlatmasından ve hem de daha önce 09 – 1340 yılları arasında üç öğreti kitabı yazılmasından ileri gelmektedir.

b. Risale-i Felekiyye'nin Cami-ül Hesap Defteri bölümünde Anadolu ile ilgili kısım

Risale-i Felekiyye ile ilgili hem örnek verebilmek ve hem de Anadolu ile İlhanlı devletinin ilişkisini ortaya koyabilmek için, eyaletlerin gelirlerinin ayrı ayrı yer aldığı Cami-ül Hesap defteri üzerinde durulacaktır. Cami ül Hesap defterinin ilk sayfası kitabın 87/b sayfasındadır. Son sayfaları ise, 93/a ve 93/b sayfalarıdır ve Anadolu ile ilgilidir. Kitabın bu üç sayfasına Ek 3'de yer verilmiştir (Güvemli & Toraman, Risale-i Felekiyye Kitab-us Siyakat, 2013).

Cami-ül Hesap defterinin 87/b sayfasında, bir muhasebe defterinin kayıtlarına nasıl başlandığı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Burada bu bilgilere ve ilk eyalet olarak yer alan Horasan Eyaletinin gelirlerine yer verilecektir.

Emvalin (gelirlerin) toplamı defteri

Ülkede Divan (bakanlar kurulu) *gelirleri defteri*.....

750 Senesine ait (Miladi 22 Mart 1349- 10 Mart 1350)

751 senesi ilk aylarında yazıldı.

Sağ para gümüş dinar olarak

Tahminen (henüz kesinleşmemiş) 28.264.220 5/6 Dinar

10.000 Dinar bir Tümen hesabı ile 2.826 Tümen

4.220 5/6 Dinar

Hasılat başlangıcı

Horasan eyaleti.....

Hoca Ömer Şah Beyhekani sorumluluğunda

mukataa (devletin gelir yerinin kiraya verilmesi)

ve

öteki gelirler, onaylanmış hüccet (izin)
gereğince

4.220.000 Dinar tümen olarak 422

Tümen

Horasan'a ait beldelerin hasılatı böyledir.

Beldelerin isimleri şöyledir: Belh, Serahs, Herat

Tus, Meshed, Cam, Baharz, Nesa, Baverd,

Caveyn

Ferumed, Minha, Sengan, Bahr abad, Isferanin,

Haf, Cacerm, Beskani, Şehrud, Horkan

.....

Defter bu giriş ile başlamakta ve Horasan'dan başlayarak eyaletler sıralanmaktadır.

Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017 (13)

Defterin son iki sayfası - 93/a ve 93/b – ise, Anadolu'ya aittir. Bu iki sayfada Anadolu ile ilgili kısımların bugünkü dille anlatımı üzerinde aşağıda durulmuştur. Ek 3/b ve Ek 3/c 'de yer alan sayfalar.

Memleket-i Rum - eli (Anadolu).....

*Hoca Necm ud din Havi sorumluluğunda
mukataa (devletin gelir yerinin kiraya verilmesi)
gelirleri, onaylanmış izinler gereğince
3.000.000 Dinar tümen olarak 300 tümen*

Sözü edilen yerlerin hasılatı budur:

*El vastaniye (genişliğine).....
Eymed, Mevcingend, Kiğı, Sigıhr, Menderes,
Dircan, Tranbzon, Erz er rum, Türkeri, Erz in can,
Kemah, Harput, Malatya, Çemişkezek, Divriğı,
Bayburt, Sivas, Niksar, Kayseriye, Develi, Tokat,
Amasya, Merzifon, Osmancık, Enguriye (Ankara),
Kenkariye (Çankırı), Aksaray, Konya, Akşehir,
Sefer ül hisar, Karahisar, Karacadağ, Maden,
Gümüşbazar.*

El ucat (Uclar).....

*Karaman, Hamidoğulları, Donguzlu (Denizli),
Umurbeğ, Germiyan, Orhan, Gerede, Bolu,
Kastamonu, Eğridir, Sinop.*

Cami-ül Hesap defterinin bu sayfaları ile ilgili açıklamalara aşağıda yer verilmiştir.

- Defterin baş tarafında kayıtlar ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler, defterin içeriği ve amacı, kayıtların bakanlar kurulu adına yazıldığı, hangi tarihleri kapsadığı, hangi tarihte kaydın yapıldığı gibi. Defterin ilk sayfasında bu ana bilgilere yer verilmesi, Ortadoğu muhasebe kültürünün her zaman baş vurduğu bilgilerdir.

- Defterin giriş kısmında tüm yılın gelir toplamı yer almaktadır. Bu tutar 28.264.220 Dinar'dır. Sağ para demek, saf gümüş para demektir. *Horasan* en büyük eyalettir. Geliri 4,2 milyon Dinar'dır. Anadolu gelirleri ise 3 milyon Dinar ile İlhanlı devleti yıllık gelirlerinin %10'undan daha fazlasını kapsamaktadır. Yani Anadolu da büyük eyaletlerdendir. Toplam eyalet sayısı yedidir.

- Dinar tutar olarak fazlaşınca 10.000 Dinar = 1 Tümen hesabı ile kısaltılmaktadır. Tümen Moğol dilinde on bin kişilik askeri birliği temsil etmektedir

- Anadolu'da iller *Risale-i Felekiyye*'de, bugünkü adlarına yakın yazılışları ile yer almaktadır. Doğu Anadolu, Karadeniz, Orta Anadolu, Güney Anadolu, Akdeniz bölgesindeki illere rastlamak olanağı vardır. Orhan adı, Osmanlı'nın ikinci hükümdarı olan Orhan Gazi (1324-1362) yi ifade etmekte ve Osmanlı Devleti'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında İlhanlılara vergi ödediğini göstermektedir.

- Defter merdiven yöntemi esasına göre tutulmuş olup, baş tarafa toplam tutar yazılmış, bu ana tutarı oluşturan eyaletler aşağı doğru sıralanmıştır.

4. Merdiven Yönteminin Anadolu'ya Gelmesi ve Gelişmesi

40. XIV. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'daki Siyasi ve İktisadi Ortam ve İlhanlılar ile İlişkiler

XI. Yüzyıldan itibaren Türkler, Ortadoğu'da İslam coğrafyasında görölmektedirler. Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040 -1092) bölgede (bugünkü İran'da) hüküm süren etkin bir Türk devletidir. Bölgede İlhanlılardan önce var olan bu Türk devletinin, Abbasiler ile temas kurduğu ve idari ve mali yönetiminde Abbasilerden etkilendiği bilinmektedir. Bu Türk devletini, Anadolu Selçuklu Devleti (1092-1308) izlemiştir. Anadolu Selçuklu devleti de, Arap kültürü ve daha çok Fars kültürü ile temasta olmuştur ve onlardan etkilenmiştir. Bu durum, Selçukluların hem Araplar ile ve hem de İranlılar ile barış içinde olmalarını ve onların idari ve mali kültürleri ile entegrasyona gitmelerini kolaylaştırmıştır.

Bölgeye 1220- 1353 yılları arasında Moğollar hakim olmuştur. Moğollar, bugünkü İran'da kurdukları İlhanlı Devleti (1256-1353) ile bu egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Moğolların yüz yıldan biraz fazla süren bu hakimiyeti Anadolu Selçuklu Devleti'nin (1092-1308) son zamanları ile Osmanlı Devleti'nin (1299- 1922) ilk dönemlerine rastlamaktadır. İlhanlılar, bölgenin idari ve mali yönetimini Fars kültürü çerçevesinde yürütmüşler, önce Selçuklulardan, sonra da Osmanlılardan vergi almışlardır. Anadolu'nun tarıma ve hayvancılığa uygun verimli toprakları, İpek Yolu'nun gelirleri ve batıya doğru gelişen fetihler ülkeyi zenginleştiriyordu (Turan, 1971).

Bu açıklamalar göstermektedir ki, merdiven yönteminin Anadolu'ya girişine zemin hazırlayan ilk etken, XIII. yüzyılın sonlarında Selçukluların ve XIV. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlıların İlhanlılara vergi ödenmesi ve Selçuklular ve daha sonra Osmanlılar tarafından idari ve mali yönetimde Fars kültürünün benimsenmiş olmasıdır.

Mali yönetimin ve devlet muhasebesi uygulamalarının Fars kültüründen alınmasına olanak sağlayan başka gelişmeler de vardır. Bu gelişmelerin bir bölümü, İlhanlı – Selçuklu arasındaki ilişkilere aittir. İlhanlıların Anadolu'daki Selçuklulara baskı altında tuttukları bilinmekte ve bu baskı nedeni ile, İlhanlıların, emirlerindeki İranlıları Selçuklulara gönderdikleri anlaşılmaktadır. Bu İranlı yöneticiler de Selçukluların mali yönetimini Fars kültürü çerçevesinde örgütlemişlerdir. Ancak bu dönemin muhasebe kanıtları bugünlere kadar gelememiştir. Bu nedenle Anadolu muhasebe kayıt kültürünün doğuşunda Selçukluların ne ölçüde payı olduğu bilinmemektedir. Ama merdiven yönteminin Selçuklular döneminde XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılın başında Anadolu'ya öncü niteliğinde gelmiş olması muhtemeldir.

Ama Anadolu muhasebecilerinin merdiven yöntemi kültürü ile tanışmalarının, XIV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında gerçekleştiği daha belirgindir.

Osmanlılar kuruluşlarından sonra sürekli batıya yönelmişlerdir. Devletin doğu sınırlarını güvenceye almak için de XIV. yüzyılın ilk yarısı boyunca İlhanlılara vergi ödemişlerdir. XIV. Yüzyılın ikinci yarısında Macar ovalarına ulaşmışlardır (1389). Osmanlılar askeri güçlerini Anadolu'ya döndürüp, Anadolu beyliklerini ortadan kaldırmaya başlayınca da Moğollar (İlhanlı Devleti 1256-1353) artık Ortadoğu'daki etkisini kaybetmişti. Dolayısıyla vergi ödenmesi de söz konusu olmamıştır.

XIV. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı - İlhanlı ilişkilerine biraz daha yakından bakmak uygun olacaktır.

Türk siyasi tarihçisi Mustafa Cezzar, Osman beyin (1281-1324) devleti kurduğunda merkezi yönetimde oluşturduğu Divan'ın Selçuklu ve İlhanlı kültüründen aldığını belirtir. Ve Divan'da yer alan askeri, idari ve

Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017 (13)

mali yöneticinin Fars kültürü çerçevesinde örgütlenmeyi gerçekleştirdiklerini açıklar (Cezzar, 2010). Bu görüşlere, nl Osmanlı tarihçisi İ. H. Uzunçarşılı da katılır ve Divan'ın XIV. yüz yılın ortalarında bakanlar kurulu halini aldığını ve tarih boyunca mali işleri yürütecek Defterdar'ın (İlhanlılardaki gibi) Divan'da etkin bir duruma geldiğini belirtir (Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi , 1988). Orhan Gazi'nin (1324-1362) Bursa'yı alıp (1326) başkent yaptıktan sonra, devlet örgütlerini yenileme faaliyetlerinde İrani aydınların görev aldıklarını da bunlara eklemek gerekmektedir.

Bu açıklamalar a göre:

- Ortadoğu'da gelişen devletin mali yönetim Őeklinin ve merdiven yönteminin Anadolu'ya Selçuklular zamanında nc niteliğinde gelmeye başladığı, Osmanlıların bu kültürü getirmeye devam ettiği anlaşılmaktadır.

- Osmanlı devleti ilk dönemlerinde (XIV. yüzyılın ortalarına kadar) İrani kültürüne bağımlı olarak idari ve mali örgütlenmesini yapmıştır. Bu örgütlenmede kuşkusuz, daha önce İrani kültürünü benimseyen Selçuklulardan da yararlanmışlardır.

- Ve belirtilmesi gereken bir başka husus, Selçukluların mali yönetim ve devlet muhasebe uygulamaları ile ilgili belgelerinin bugünlere kadar gelememiş olmasıdır. Bu arada Osmanlıların ilk dönemlerine ait olarak da fazla bir belgenin bulunmadığını belirtmek uygun olacaktır.

Sonuç olarak Anadolu muhasebe kayıt kültürünün Selçuklular döneminde doğmaya başladığı, Osmanlıların ilk dönemlerinde bunun devam ettiği anlaşılmaktadır.

41. Anadolu Muhasebe Kayıt Kültürünün Osmanlılardaki İlk Bulguları ve Yöntemin Gelişmesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi olan 1299-1453 yılları arasında aitherhangi bir muhasebe belgesi bugünlere kadar gelememiştir. . Bunun nedeni, bu yıllar arasında, sırası ile İznik, Bursa ve Edirne'nin başkent olması ve bu yer değiştirmenin belge saklamayı güçleştirmiş olmasıdır. Arşiv bilgileri, İstanbul'un fethinden (1453) sonra başlamaktadır.

Buna göre, Risale-i Felekiyye'nin yazıldığı 1350'li yıllarda, Fars kültürüne dayalı bir mali yönetimin Anadolu'daki varlığı ve devlet muhasebesinde merdiven yönteminin kullanılmaya başlanmış olma ihtimali güçlüdür. Ama belge yoktur.

1453 Yılında İstanbul'un fethinden sonra oluşan arşiv belge ve bilgileri, bu yüz yıllık dönemde (1350- 1450), hem mali yönetimde önemli gelişmeler yaşandığını ve hem de devlet muhasebesinde merdiven yönteminden yararlandığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Çünkü, XV. yüzyılın ikinci yarısı boyunca mali yönetim ve devlet muhasebesi ile ilgili belge ve bilgiler uzun süreli bir uygulamanın ürünü olacak kalitededir. Yani 1350- 1450 yılları arasında hem mali yönetimde ve hem de devlet muhasebesinde önemli uygulamalar yapıldığını ortaya koymaktadır.

Şimdi daha önceki deneyimlere dayalı olduğu anlaşılan XV. yüzyılın ikinci yarısındaki bu belge ve bilgiler üzerinde durulabilir.

a. Kanunname-i Âli Osmani

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde yayınlanan önemli bir yasadır. *Kanunname-i Âli Osmani*, Osmanlı büyük kanunu demektir ve çok önemli mali bilgileri içermektedir. Bu yasada yer alan hükümlerden bir kaç aşağıdaki gibidir (Akgündüz, 1990).

Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017 (13)

Madde 1 . Vezirlerimin ve memurlarımın başı vezir-i azam (büyük vezir, başbakan) dır. Tüm memurları temsil eder. Ve malımın (varlıklar, hazine) vekili defterdardır (maliye ve devlet muhasebesi yöneticileri).

Madde 3 . Divan-ı Hmayunumda(bakanlar kurulu), önce vezirler (bakanlar), sonra kadı askerler (büyük yargıçlar), daha sonra defterdarlar (maliye ve devlet muhasebesi yöneticileri), sonra yeniçeri ağası.....oturur.

Madde 4. Mal defterdarlarım, Asitane-i saadetimde (padişaha hizmetinde) bulunan ağalarımın yukardadırlar ve yukarda otururlar.

Madde 13. Rikab-ı Hmayunuma sahibi arz olanlar (padişahın başkanlığını yaptığı toplantıda arzda bulunacaklar), vezirlerim (bakanlar), kadı askerlerim (büyük yargıçlar) ve defterdarlarımıdır.

Madde 19. Basdefterdar (maliye bakanı), cümle malımın nazırındır (yöneticisi, gözeticisi). Onun izni olmadan bir akçe (Osmanlı parası) hazineye giremez ve hazineden çıkamaz..... cümle mal defterdarlarım malımın (varlıklar ve hazine) vekilidir. Vezir-azam (sadrazam, başbakan) , vezir (bakanlar) ve defterdarlarımınla müşavere ederler (görüş aliş verisinde bulunma), onlardan başka bilmeye....

Bu kanun, Osmanlı'nın ilk büyük yasasıdır. Maliye ve devlet muhasebesi açısından değerlendirilmesi üzerinde aşağıda durulmuştur.

- Maliye ve devlet muhasebesi rgt, bir başdefterdar (maliye bakanı) ve iki defterdardan oluşmaktadır. Bu defterdarlardan birisi Anadolu'daki eyaletlere, öteki de Balkanlardaki eyaletlere bakmaktadır. Ve muhasebe departmanları bu defterdarlara bağlıdır. Başdefterdar, vezir-i azama (başbakan) bağlıdır. Bu yapının 1350-1450 yılları arasında oluştuğu anlaşılmaktadır.

- Mali işler ile meşgul olan başdefterdar ve defterdarların protokoldeki yerine yasada bir çok kez değinilmiştir. Bunların devlet yönetiminde üst seviyede bir konumda buldukları anlaşılmaktadır. Bu

protokol yapısı da kuşkusuz kısa sürede oluşmuş değildir. En az yüzyıllık bir deneyimin oluşturduğu bir organizasyon yapısı ile karşı karşıya bulunulduğu anlaşılmaktadır.

- Başvezirin (başbakan) karar alırken, vezirler (bakanlar) ve defterdarlar ile görüş alış verişinde bulunma zorunluğunun belirtilmesi ve bu görüşmelerin gizli tutulması isteği, mali yönetime verilen önemi ortaya koymaktadır. Bir de devlet hazinesinin yönetiminden başdefterdarın mutlak sorumluluğuna vurgu yapılması dikkati çekmektedir.

Bütün bunlar, 1350-1450 yılları arasında, devletin örgütsel yapısının, protokol düzeninin, maliye ve devlet muhasebesi alt yapısının tamamlandığını göstermektedir.

Bu tespitten sonra merdiven yönteminin ilk uygulama verilerinin incelenmesine geçilebilir.

b. *Hicri 858 (Miladi 1454) yılında bir tahakkuk muhasebesi örneği*

Merdiven yönteminin Osmanlı'da ilk örneklerinden birisi, 1454 yılına ait tahakkuk – tahsilat muhasebesine aittir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mad. d.176 sayı ile kayıtlı bu belge, Balkanlar'da Vulçitrin kasabasında bir maden *mukataa* (devletin gelir yerinin kiraya verilmesi) sözleşmesine dayalı tahakkuk – tahsilat kaydıyla ilgilidir.

Ek4'de yer alan belgenin bugünkü dille anlatımı aşağıdaki gibidir.

Sancağı.....

Vulçitrin

Mukataa.....

Velek ve Laz'daki madenlerin Hasan, Süle, Hoca

Sadi ve İmad oğlu sorumluluğundaki üç yıllık mukataa

Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017 (13)

sözleşmesinin 10 Ramazan 858 (Miladi 3 Eylül 1454)
tarihindeki durumudur.

4.000.000 Akçe

Dört aylık tahakkuk eden kısım

518.518 Akçe

Minha (ondan düşülen).....

Ulaşan (tahsil edilen) Kalan.....

Mukataa defteri gereğince

412.508 Akçe 106.010 Akçe

Minzalike –i baki (tahsilatın bölüşümü).....

Pay..... Pay..... Pay..... Pay.....

Hoca Hasan Hoca Süle Hoca İmad

oğlu Bayazıt Sadi oğlu

103.127 103.127 103.127 103.127

Minha (ondan).....

Tamamı ulaştı, kalan yok.

Açıklamalar aşağıdadır.

- Bu belgedeki kayıtların bugünkü anlayışa göre sıralanması aşağıdadır.

Vilçitrin madenlerinin üç yıllık kiralama

sözleşmesi tutarı 4.000.000 Akçe

3 Eylül 1454'de tahakkuk dört aylık tutar 518.518 Akçe

Bu tahakkuktan tahsil edilen 412.508 Akçe

Kalan 106.010 Akçe

Tahsil edilen tutarın sorumlu kişilere dağılımı :

<i>Hoca Hasan oğlu Beyazıt</i>	<i>103.127 Akçe</i>
<i>Hoca Süle</i>	<i>103.127 Akçe</i>
<i>Hoca Sadi</i>	<i>103.127 Akçe</i>
<i>İmad oğlu</i>	<i>103.127 Akçe</i>

Tamamı hazineye geldi.. kalan yok....

- Tahakkuk muhasebesi söz konusudur. Dört aylık tutar tahakkuk ettirilmiş, ondan tahsil edilen tutar sıralanmıştır.

- Bu klasik bir merdiven yöntemi uygulamasıdır. Ana tutar yazılmış, onu oluşturan tutarlar aşağıya doğru sıralanmıştır. Siyakat yazı ve rakamları kullanılmıştır.

- Kayıt kültür seviyesi İlhanlılardaki gibidir. *Minha* (ondan), *minzalike* (bundan) bağlaçları kullanılmıştır. XVI. Yüzyılda bu bağlaçlar kaldırılacak ve daha kısa anlatıma geçilecektir.

Bu açıklamaların ortaya koyduğu durum, merdiven yönteminin 1350-1450 yılları arasında İlhanlılardan alındığı seviyeyi koruduğunu, başka bir deyişle Anadolu kayıt kültürünün oluşum sürecinin devam ettiğini göstermektedir.

Kayıt düzeninin bu kültürel seviyesi, XV. yüzyılın sonlarına kadar devam edecek ve XVI. yüzyılın başlarından itibaren değişen ve gelişen ihtiyaçlara göre gelişme evresi başlayacaktır. Ve böylece Anadolu muhasebe kayıt kültürünün doğuş, oluşum süreci 1500'lü yıllarda tamamlanmış olacaktır.

Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017 (13)

Bu gelişmeyi göstermek amacı ile XVI. yüzyılda cizye vergisi (*Müslüman olmayan halktan onların askere alınmamaları karşılığında alınan vergi*) kaydı üzerinde durulması uygun olacaktır. Bu belgenin fotokopisine Ek 5’de yer verilmiştir.

c. Manastır vilayetine ait cizye muhasebesi tahakkuk ve tahsilat kaydı (Hicri 996-97 – Miladi 1588-89)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Mad 2760’da kayıtlı bubele, XVI. yüzyılın ortalarında Manastır vilayetinde bir bölgenin cizye vergisi gelirleri ile ilgilidir (Ek5). Belgede Hicri Ramazan 996 – Şaban 997 (Miladi Ağustos 1588 – Temmuz 1589) tarihleri arasında bir yıllık cizye tahsilat kayıtları yer almaktadır.

Bu belgenin bugünkü dille yazılışı üzerinde aşağıda durulmuştur.

Muhasebeci Mehmet Efendinin defterinden

Muhasebesi.....

Manastır vilayetinin cizyesi, 1588 Ağustos’undan 1589

Temmuz’una kadar; Galatasaray Askeri birliğinden 10 Akçe

gündelikle emin olarak görevlendirilen Abaza Ahmed eliyle,

44. bölükten 8 akçe gündelikle katip (muhasebeci) olarak

görevli Arnavut eliyle tahsilat.

<i>Hane</i>	<i>cizye</i>	<i>çiftlik</i>	<i>cizye</i>
<i>2714</i>	<i>134.741 Akçe</i>	<i>418</i>	<i>27.223 Akçe</i>

Dönem içinde eklenen

<i>Hane</i>	<i>cizye</i>	<i>Çiftlik</i>	<i>cizye</i>
<i>154</i>	<i>6.220 Akçe</i>	<i>2</i>	<i>330 Akçe</i>

Toplam

Cizye, hane vergisi ve içki üretim bedeli

221.122 Akçe

Hane cizye Hane vergisi İçki üretim vergisi

(Hane = 1 Akçe) (Hane = 15 Akçe)

3288 168.514 Akçe 3.288 Akçe 49.320 Akçe

Bundan tahsil edilen.....

Manastır vilayeti için yahudiler dışında tamamen

Hazine-i Amire'ye teslim edilen.....

183.951 Akçe Kira olarak ödenen 340 Akçe

7 Mayıs 1590'da 16 Mayıs 1590'da

166.390 Akçe 17.561 Akçe

Kesilen.....

Mevla Derviş'e verilmek üzere 19.013 Akçe

Borçlular (tahsil edilen).....

Manastırda yaşayan Yahudiler

Hane cizye

hane ve içki üretim vergisi beraber

251 17.818

Düşülen

Dönem içinde vefat eden ve bölgeden ayrılanlar

Hane cizye çiftlik cizye

436 21.222 Akçe 3 184 Akçe

Kalan.....

Yahudilerden gelecek yılda tahsil edilecek olan

Hane cizye çiftlik cizye

2432 119.739 Akçe 417 27.369 Akçe

Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Temmuz 2017 (13)

Bu tablodaki bilgilere ait açıklamalar.

- XVI. Yüzyılda Osmanlı'nın merdiven yöntemini kullanımındaki başarısını gösteren bir örnektir. Tek bir sayfaya çok fazla bilgi sığdırıldığı gözlenmektedir. Siyakat yazı ve rakamları kullanılmıştır.

- Buradaki kayıtların özeti řu şekildedir :

Tahakkuk muhasebesinde kayıtlı hane 2714, cizye 134.741 Akçe

Tahakkuk muhasebesinde kayıtlı çiftlik 418, cizye 27.334 Akçe

Yıl içinde eklenen hane 154, cizye 6.220 Akçe

Yıl içinde eklenen çiftlik 2, cizye 330 Akçe

Ara toplam hane +çiftlik 3288, cizye 168.514 Akçe

Hane , çiftlik vergisi (3288 hane x 1,5 Akçe) 3.288 Akçe

İki üretimvergisini (3288 hane x 15 Akçe) 49.320 Akçe

Toplam 221.122 Akçe

Tahsilat

Hazineye teslim edilen 183.951 Akçe

Kira olarak ödenen 340 Akçe

Mevlana Derviş'e verilmek üzere ayrılan 19.013 Akçe

Yahudilerin cizyesi 251 hane 17.818 Akçe

Toplam 221.122 Akçe

Gelecek yıla ait Yahudiler ile ilgili tahakkuk

Yahudiler için hane ve çiftlik (2432+417) 2849

Cizye (119.739 + 27.369) 147.108 Akçe

- Tahakkuk muhasebesinin başarılı kullanımı dikkati çekmektedir. Tahakkuk muhasebesi İlhanlılardan itibaren Ortadoğu'da var olan bir uygulamadır.

- Bu belgedeki kayıt, büyük defter hesabı niteliğindeki bir yardımcı defterden alınmıştır.

- Osmanlı merdiven yöntemini kullanırken, bunun adını kullanmamış, sadece muhasebe demekle yetinmiştir. Günlük defter vardır, bir de büyük defter hesabı niteliğinde yardımcı defterler vardır. Yukarda üzerinde durulan kayıt, bir yardımcı defterden alınmıştır. Osmanlı merdiven yöntemi ile ilgili kitap yazmadığı için olsa gerek, İlhanlılarda olduğu gibi defterlere isim vermemiştir.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısındaki bu kayıt, Anadolu muhasebe kayıt kültürünün sözü edilen yüzyılda olgunlaşma dönemini yaşadığını göstermektedir.

Bu örneklere dayanarak denebilir ki, Anadolu muhasebe kayıt kültürünün doğuşu ve kendisini kabul ettirmesi XV. yüzyılda, XVI. yüzyılın başlarında tamamlanmış ve XVI. yüzyılda Osmanlı değişen ve gelişen kayıt ihtiyacına göre, merdiven yöntemini geliştirerek kullanmaya başlamıştır. Merdiven yönteminin bu gelişmesi 1879 yılında çift yanlı kayıt yöntemine geçildiği tarihe kadar devam etmiştir. Ve yöntemden, 770-1879 yılları arasında, 1100 yıl boyunca Ortadoğu'da yararlanılmıştır.

5. S o n u 

Merdiven yöntemi, Abbaasilerde doğmuş, İlhanelilerde gelişmiş, Osmanlılarda mükemmelleşmiş bir devlet muhasebe yöntemidir. İlhanelilerde Fars kültürünün egemen olması dolayısı ile, yöntem Fars kültürü çerçevesinde doğmuştur.

XIV. Yüzyılın ilk yarısında, önce Selçuklular ve sonra da Osmanlılar, İlhanelilere vergi demişler ve bu ilişkiler sırasında bu iki Türk devleti önce mali yönetimlerini ve sonra da devlet muhasebe sistemini İlhanelilerden almıştır. Bu kültürel etkileşimde İlhanelilerin Anadolu’da görevlendirdiği ya da Moğol baskısından Anadolu’ya kaçan İranlı yönetici kadrolarının da bu kültürün Anadolu’ya gelişinde etkin olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı devletinin kuruluşunun ilk elli yılında, yani 1350 yılına kadar mali yönetimin oluşmaya başladığı bilinmektedir. Ancak merdiven yöntemine dayalı Anadolu muhasebe kayıt kültürünün doğuşunun 1350- 1500 yılları arasında tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı’nın kayıt kültürüne ait ilk belgeler İstanbul’un fethinden (1453) sonraya aittir. Bu belgelere göre, 1350-1450 yılları arasında devletin mali örgütlenmesinin tamamlandığı, belgeleri bugüne kadar ulaşamamışsa da merdiven yöntemi ile muhasebe uygulamalarının yapıldığı, 1450’li yıllara ait yasa ve belgelerden anlaşılmaktadır. Çünkü bu belgelerdeki düzen, uygulamanın çok daha önce başlamış olduğunu ortaya koymaktadır.

XV. Yüzyılın ikinci yarısındaki belgeler, merdiven yöntemi doğuş sürecinin ve kendisini kabul ettirmesinin XVI. yüzyılın başında tamamlandığını göstermektedir. Ve XVI. yüzyıldaki belgelere göre, bu yöntem olgunlaşma, mükemmelleşme evresini yaşamaya başlamıştır.

Kaynakça

- Akgündüz, A. (1990). *Osmanlı Kanunnameleri* (Cilt I). İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (tarih yok). (*Mad 2760*).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (tarih yok). (*Mad 176*).
- Cezzar, M. (2010). *Mufassal Osmanlı Tarihi* (Cilt I). Ankara.
- Elitaş, C., Aydemir, O., & Erkan, M. (2008). *Accounting Method Used by Ottomans for 500 Years: Stairs Method*. Ankara.
- Gürün, K. (1981). *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (Cilt I). Ankara.
- Güvemli, O. (1995). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar* (Cilt I). İstanbul: İstanbul YMM Odası Yayınları.
- Güvemli, O. (1998). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu* (Cilt II). İstanbul.
- Güvemli, O., & Güvemli, B. (2007). The Birth and Development of an Accounting Method in the Middle East (Merdiban Method). *The Fifty Accounting History International Conference*. Banff-Canada.
- Güvemli, O., & Toraman, C. (2013). *Risale-i Felekiyye Kitab-us Siyakat*. (İ. Otar, Çev.) İstanbul.
- Kremer, A. F. (1876).
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Büyük Osmanlı Tarihi* (7. b., Cilt I). Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Ankara.

Ek 1: Abbasilerde devlet muhasebesinde merdiven yönteminin uygulanmasını gösteren belgenin (775-786 yılları) fotokopisi orijinal iki sayfa

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الحساب منة على عباده

الحمد لله الذي جعل الحساب منة على عباده

الحمد لله الذي جعل الحساب منة على عباده

الحمد لله الذي جعل الحساب منة على عباده

الحمد لله الذي جعل الحساب منة على عباده

<p>المرتب والديون السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>
<p>المرتب والديون السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>
<p>المرتب والديون السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>
<p>المرتب والديون السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>	<p>المرتب السنة السنة السنة</p>

Ek-2 Abbasilerde devlet muhasebesinde merdiven yöntemi uygulamasını gösteren belgenin (775-786 yılları) bugünkü dille anlatımı

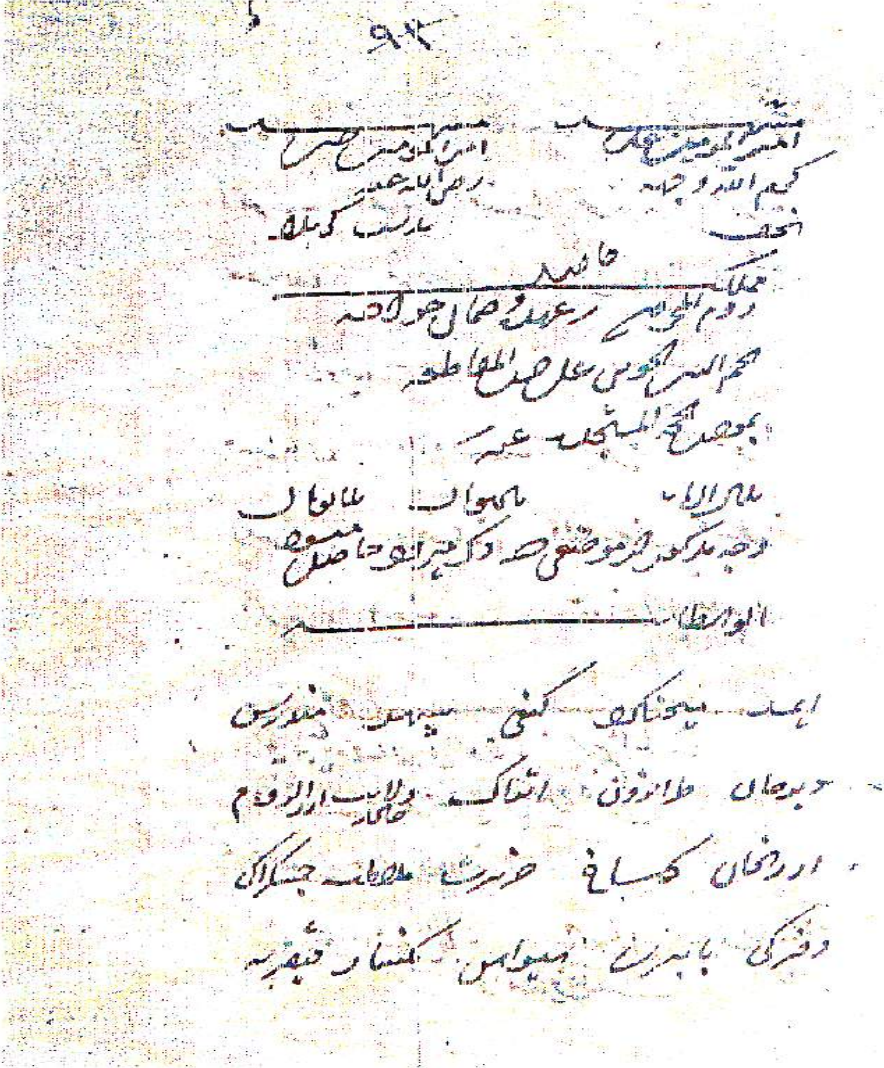
<p>State _____ Taxes in kind and cash and their places which come to the state treasury for every year in Harun al Rashid Era</p> <p>Dinar _____ 530.312.000</p> <p>Total _____ Total _____ buying as goods as cash 5.706.000 Dinar 404.780.000 Dinar</p> <p>1 Dinar 22 Dinar 125.532.000 Dinar</p> <p>kinds _____ of Tax and names of provinces</p>					
<p>pomegranate _____ and quince</p> <p>from Iran from Rey pomegranate pomegranate quince 1.000 portion 150.000 portion</p>		<p>Raisin----- from Ecnadussam from Humus 300.000 1.000 Ritl Rahile</p> <p>from Iran 1.000 Ritl</p>		<p>Honey----- from Hamadan from Musul and Bestaki 13.000 Ritl 20.000 Ritl</p> <p>from Isfahan from Cilan 20.000 Ritl 20.000 Ritl</p>	
<p>Salt----- from Armenia 20.000 Ritl</p>		<p>Wax----- from Isfahan 20.000 Ritl</p>		<p>Sugar----- from Ahvaz 30.000 Ritl</p>	
<p>Plum----- from Rey 1.000 Ritl</p>		<p>Indian Cherry----- from Iran 20.000 Ritl</p>		<p>Syrup----- from Hamadan and Destebi 1.000 menn</p>	
<p>Provisions----- from Sind with Kufe meter 1.000.000 vakr</p>		<p>Cummin----- from Kirman 100 Ritl</p>		<p>Persimmon----- from Kirman 20.000 Ritl</p>	

aqueous distillate of rose from Iran 30.000 bottles	Parget Soil from Savad 292 ntl	Perfumes from Iran 50.000 ntl
Different Clothes from Al Hambra 6.700 items	Clothes and fabrics from Armenia 20 rugs from Africa	Agalloch tree clove, coconut 300 ntl from India 150 ntl from Sind 150 ntl
from Al Hambra 500 clothes 400 clothes	from Cilan 20 clothes from Anatolia	
from Basra 200 from Negran 200 clothes	Horse from Cilan 100 pieces Bird from Armenia 30	Elephant from Sind and vicinities 3 herds
Shoes 2.200 pairs of	from Cilan 15	
<p>Revenue from Baghdad was equal to this amount according to Kudama bin Cafer's information after great fire of Baghdad Archives in Hegira 204 (815 A.D.) during the conflicts created by Emin Begh</p>		

Ek 3/a: Risale-i Felekiyye'nin Cami-ül Hesap defteri örneğinin yer aldığı sayfalardan ilki olan 87/b sayfasının fotokopisi

جامع الحساب نامند که در بعضی جمع و محاسبه مملکتی
بیاد شاه تعلق دارد در این دفتر فوایدی که جمع
و بعضی در محاکم رفته بنامه مندرج است و این
در اصل
که سوال الدنویله نامند که الخوفیه
منه خمس و سجا
اصول خمس و سجا
و العزایه
احمد
در عر السور العزایه
علاء بومان واحد
از کار عر بومان
لسان عر
حاصل
اصول
که فی عهد حوله بقره سمانی

Ek 3/b ve Ek 3/c: Risale-i Felekiyye'nin Cami-ül Hesap Defteri Örneğinin yer aldığı bölümün Anadolu bilgilerini içeren son iki sayfası olan 93/a ve 93/b sayfalarının fotokopileri

دوه لو توفا ابامه حرروان عهده
انكور فقور افدا فوسه اقهره
موجهار فواحصار قراعه طاج لعدن

الأوجا

صدامان اولاد احمد طفر نو امور
كسان اوجان كهو نو قسطونه
اكرير مينوب محمد اوجو تمام

وضع كهل
كما هي مصلد في الولايات بيمين الممارات
القطنة وهو عمل على الكروفر
المورر وكه طلقة

عمره ابلغ الراء
والمعروفه
الى ساله
الاء

Ek 4: Vulçitrin kasabası maden mukataası anlaşmasına dayalı 1454 yılına ait tahakkuk – tahsilat muhasebesi kaynağı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Mad d.176)

Handwritten Ottoman Turkish document, likely a tax or accounting record. The text is written in a cursive script (Rika script) and is organized into several sections separated by horizontal lines. The top section contains the word "Nijaz" (Nijaz) and "Kıştina" (Kıştina). The middle section contains a long line of text, possibly a title or header, followed by a signature and date. The bottom section contains a table with four columns, each with a heading and a value. The headings are: "Maden mukataası", "Maden mukataası", "Maden mukataası", and "Maden mukataası". The values are: "Maden mukataası", "Maden mukataası", "Maden mukataası", and "Maden mukataası".

Handwritten Ottoman Turkish document, likely a tax or accounting record. The text is written in a cursive script (Rika script) and is organized into several sections separated by horizontal lines. The top section contains the word "Nijaz" (Nijaz) and "Kıştina" (Kıştina). The middle section contains a long line of text, possibly a title or header, followed by a signature and date. The bottom section contains a table with four columns, each with a heading and a value. The headings are: "Maden mukataası", "Maden mukataası", "Maden mukataası", and "Maden mukataası". The values are: "Maden mukataası", "Maden mukataası", "Maden mukataası", and "Maden mukataası".

**Ek 5: Manastır Vilayetinin cizye vergisi tahsilat kayıtları (Hicri
Ramazan 996- Şaban 997 – Miladi Ağustos 1588 - Temmuz 1589)**

The image shows a historical document, likely a tax record, with a circular stamp at the top center. The stamp contains the text "M. T. D. O." and "M. T. D. O." in Ottoman Turkish script. Below the stamp, there are several lines of handwritten text in Ottoman Turkish script, organized into sections by horizontal lines. Some entries are crossed out with a diagonal line. The text is difficult to read due to the cursive script and the quality of the scan. The document appears to be a record of tax collection, specifically related to the Manastır Vilayeti (Manastır Province) during the period of Hicri 996-Şaban 997 (Miladi Ağustos 1588 - Temmuz 1589).